

ФОРМУВАННЯ СТАЛІНСЬКОЇ МОДЕЛІ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 РР.

Серед усіх політичних заходів, здійснюваних більшовиками у 20-х роках, радянська національна політика спрямована на творення поліетнічної Червоної імперії виявилася однією з найбільш утопічних і контрверсійних. “Імперія упереджувальної дії”, чи то “імперія позитивної дискримінації” назвав цю політику один західний дослідник¹.

Справді, шляхом надання народам колишньої російської імперії певних національних прав і пільг у галузі мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо ця політика мала на меті упередити прояви зрослого за часів громадянських воєн і революцій націоналізму і таким чином зміцнити внутрішню цілісність СРСР. До того ж, на відміну від колишньої Росії – “тюрми народів”, як називав її Ленін, народи СРСР отримали, нехай і позірну, проте свою національну державність, а сама Країна Рад не будувалася за принципом російської національної держави.

Однак, попри дійсно вражаючі успіхи національного розвитку неросійських народів така політика приховувала в собі внутрішню небезпеку. З одного боку, вона сама, по суті, провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого, посилювала незадоволення росіян, оскільки концентруючи зусилля на замиренні національних меншин, влада фактично відсунула на задній план російську проблему. Для розвитку найпотужнішої в СРСР російської національної культури не лише нічого не робилося, але й навпаки, будь-які прояви у цьому напрямі розглядалися певний час більшовицькими ідеологами ледь не як відродження “великоросійського шовінізму” і не заохочувалися.

Загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх утопічних проектів. “Сталінська революція згори” поклала край цій небезпечній з огляду на внутрішнє становище в СРСР національній політиці, висунувши на передній план старий великодержавний принцип спирання на “державотворчий народ”, роль якого в царській імперії традиційно відводилася росіянам².

Процес реабілітації російського патріотизму набрав обертів у середині 30-х рр. У 1934 р. на XVII партійному з'їзді Сталін за-
явив, що націоналістичні ухили окремих національних груп явля-
ють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм.

У 1935 р. він наголосив на тому, що внаслідок соціалістичного
будівництва стару недовіру неросіян до росіян в СРСР уже оста-
точно подолано, і ввів до радянського політико-ідеологічного лек-
сикону нову метафору – “дружба народів”³, а у 1936 р. незважаю-
чи на офіційно проголошений принцип повного рівноправ'я усіх
братніх народів, в їхній сім'ї з'явився старший брат – великий ро-
сійський народ. У передовій “Правди” – “РСФСР” – зазначалося,
що “В сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська
Соціалістична Федеративна Радянська республіка і першим серед
рівних – є російський народ”⁴.

Останнє відбивало важливу тенденцію в національній політиці
СРСР, в якій дедалі більше оформлювалася ієрархічна схема ра-
дянських народів. Вінчав цю піраміду, що складалася з майже ста
радянських націй і народностей, великий російський народ, який
сталінське керівництво розглядало як своєрідний цемент, держав-
ну націю, чиї інтереси збігаються із інтересами сталінської імперії.
Саме на теорії “старшого брата” трималося надалі все національ-
но-державне будівництво в Країні Рад. Далі йшли українці, біло-
руси та інші титульні народи, що мали свої державні утворення
– союзні республіки, автономії, краї, округи і т. ін. аж до найнижчої
щаблини, де розміщувалися численні екстериторіальні нацменши-
ни – т. зв. нацмени⁵.

Проте рангування народів за національно-державним прин-
ципом було доволі умовним. Будуючи етнічну піраміду “Дружби
народів”, більшовики чимало чого позичили з досвіду Російської
імперії, в якій ієрархія станів, культур етносів та передусім їхньої
політичної лояльності були визначальними структурними еlemen-
тами, які не втратили свого значення до самого кінця її існування.

З погляду сталінського уряду, становище етносів у неофіційній
радянській ієрархії залежало передовсім від ступеня їхньої полі-
тичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльнос-
ті виступав комплекс соціальних, політичних і етнічних чинників.
Основними з них вважалися: рівень індустріалізації республік та
наявність чисельного робітничого класу у структурі населення,
присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу

до російської культури, тобто потенційна можливість його русифікації.

Слід зазначити, що, крім політичного прагматизму, зміни в радянській національній політиці були зумовлені також внутрішнім тиском на владу з боку російського національного середовища, в тому числі і в самій партії, де в ході розгрому опозиції і “чистки” вищих партійних і радянських кадрів (серед яких було чимало євреїв та представників інших нацменшин) на звільнені владні посади прийшли і становили там більшість не позбавлені національної свідомості етнічні росіяни. Однак чільне місце росіян у цій етнічній ієрархії означало не стільки надання їм якихось особливих пільг і прав, скільки визнання привілейованого стану російської еліти в СРСР, що знаходило відбиття в її колосальній перевазі на піку союзного владного Олімпу. Вища партійна еліта ВКП(б) – члени Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК – складалася переважно з етнічних росіян. Скажімо, в період 30-х років, так само як і надалі, під час війни з німцями, туди не потрапило жодного українця⁶.

Заміна неросійських кадрів росіянами почала набирати обертів у сталінській імперії в другій половині 30-х рр. Причому, цей процес торкнувся не лише верхівки партії та таких ключових наркоматів, як, приміром, НКВС та Наркомату Закордонних справ, які напередодні війни значною мірою русифікувалися, але й зачепив також невідомі сфери. Так, ЦК ВКП(б) звернув навесні 1941 р увагу на те, що в інститутах Академії наук СРСР занадто багато “неруських кадрів”. Скажімо, в Довідці, підготовленій для секретарів Центрального Комітету, “Про роботу Інституту світового господарства і світової політики АН СРСР”, крім інших виявлених ганджів, окрема увага приділялася кадрам. При цьому наголошувалося на тому, що інститут не лише “засмічено” людьми, які не заслуговують політичної довіри (тут за останні роки було викрито 39 “ворогів народу”)⁷, але й прямо вказувалося на те, що лише незначну частину посад в інституті, як правило другорядних, обіймають “руські люди”. Так, з 68 старших наукових співробітників росіян було лише 20, з 16 референтів – 5, з 13 аспірантів – 4. Особливо незадовільним визначався стан справ із керівними кадрами, серед яких з 15 осіб (дирекція та завідувачі секторами) було лише двоє росіян⁸. У подібній Довідці про роботу Інституту економіки також висловлювалося занепокоєння тим, що серед старших наукових співробітників мало росіян – лише 25 з 61⁹. Отже, радянські ідео-

логи, як можна побачити, безпосередньо пов'язували проблему лояльності наукових кадрів до радянської влади з їх національністю і, вочевидь, готувалися до чистки від неросійських кадрів інститутів Академії наук.

Разом зі змінами в радянській національній політиці суттєвих трансформацій зазнала і комуністична ідеологія. Влада, яка з часів революції перманентно перебувала у кризовому стані і значною мірою вичерпала свій морально-ідеологічний ресурс, намагалася укріпити свою легітимність і водночас посилити лояльність до себе з боку населення шляхом прискороного формування нової радянської соціальної ідентичності. Цей процес розпочався з середини 30-х рр., і робилося це, передусім, шляхом утвердження в свідомості місцевого населення ідей радянського патріотизму, які значно відрізнялися від того вузькокласового взірця, що існував у 20-х рр.¹⁰

Слід зазначити, що класики марксизму не залишили по собі цілісного аналізу ані відносно “національного питання”, ані щодо таких понять, як “вітчизна” і “патріотизм”. Згідно з їхньою теорією, субстратом ставлення до суспільства різних соціальних груп вважалося ставлення до власності, як “основне питання, яке комуністи висувають на перше місце”¹¹. Тож наявність чи відсутність можливості розпоряджатися власністю у державі мало означати наявність чи відсутність у певного класу вітчизни. Таким чином, у пролетаріату, яких згідно з Марксовою теорією був за капіталізму експлуатованим класом і не мав власності, не могло бути і батьківщини¹². Навіть якщо, умовно кажучи, така батьківщина у робітничого класу марксистами визнавалася, то у нього, за їх логікою, не могло бути єдиного з національною буржуазією патріотизму. Лише за умов соціального визволення, яке повинно було статися шляхом завоювання пролетаріатом влади, з падінням соціального гноблення мало здійснитися і його національне визволення. (В Росії першим марксистом, який наголосив на тому, що пролетаріат не має і не може мати батьківщини, поки не прийде до влади, був Г.В. Плеханов¹³).

Основою ставлення до майбутньої пролетарської батьківщини марксизм висунув класовий інтернаціоналізм, а не патріотичні почуття до національної вітчизни. Отже, боротьба пролетаріату за своє визволення мала бути національною за формою і класовою за змістом¹⁴. Водночас, повалення капіталістичного устрою, згідно з

марксистською теорією, трактувалося не лише як інтернаціональний, але й як патріотичний обов'язок пролетаріату, а громадянська війна з буржуазією розглядалася як війна за пролетарську батьківщину, як *вітчизняна війна пролетаріату*¹⁵. Так, за Ф. Енгельсом, після завоювання пролетаріатом влади вітчизна являтиме собою союз між націями, чіє існування, автономія і незалежність у внутрішніх справах включалися ним у поняття інтернаціоналізму¹⁶. Отже, патріотизм і інтернаціоналізм мали мирно співіснувати як дві “взаємодоповнюючі форми людської любові”¹⁷.

Партія Леніна аж до перемоги Жовтневої революції виступала проти гасел національного патріотизму (за визначенням Леніна: “Наша революція боролася з патріотизмом”¹⁸), а в перші після-жовтневі роки сам термін “соціалістичний патріотизм” практично не вживався. Натомість був поширений термін “революційний патріотизм”, під яким розумівся класовий зміст – відданість соціалістичній ідеї і міжнародному пролетарському рухові як вищим цінностям, ніж національна батьківщина та її інтереси¹⁹. За Леніним, “де революція, там і батьківщина, і захищати завоювання революції – значить захищати вітчизну”. (Зазначимо, що вся ця риторика не заважала більшовикам у роки громадянської війни активно загравати з російським патріотизмом-націоналізмом, подаючи себе охоронцями і збирачами російських земель. Саме на ці гасла кльонули десятки тисяч російських офіцерів, які пішли до лав Червоної армії захищати від розвалу “націоналістами-сепаратистами” матінку-Росію.) Виходячи з цієї ідеологічної парадигми, більшовики розглядали Жовтневу революцію як відправну точку у “великій вітчизняній війні”²⁰, яку повели очолювані пролетаріатом експлуатовані класи Росії і світу. “Та вітчизняна війна, – писав Ленін, – до якої ми йдемо, є війною за соціалістичну Батьківщину, за соціалізм як вітчизну, за Радянську республіку як загін всесвітньої армії соціалізму”²¹.

Отже, ідея вітчизняної війни набула в більшовицькій ідеології зовсім іншого підтексту – не стільки національного, скільки класового. Слідом за Леніним Сталін писав, що “партія підняла народ на Вітчизняну війну проти нападу військ іноземної інтервенції, проти заколоту скинутих революцією експлуатованих класів”²².

Захист і творення “соціалістичної Батьківщини” відповідно потребували формування специфічного “соціалістичного патріотизму”, в який попервах щільно впліталися ідеї світової революції

та пролетарського інтернаціоналізму. Водночас, з початку 30-х рр. розпочалася спроба поєднати радянський патріотизм з поняттям батьківщини. Так, вже у 1931 р. на Всесоюзній конференції працівників промисловості Й. Сталін заявив: “В минулому у нас не було і не могло бути Батьківщини. Проте тепер, коли ми скинули капіталізм, а влада у нас, у народу, – у нас є Батьківщина, і ми будемо відстоювати її незалежність”²³.

Тема захисту Батьківщини від зовнішніх ворогів дедалі частіше звучала в радянській пропаганді. В червні 1934 р. в газеті “Правда” в статті “За Батьківщину” (інспірованої самим Сталіним) зазначалося, що лише вона одна – Батьківщина – підтримує горіння патріотизму, горіння творчої ініціативи у всіх областях, у всіх сферах нашого багатостороннього життя ... захист Батьківщини є вищий закон”²⁴. І все ж тут існувала певна проблема, адже цей патріотизм аж до початку війни з Німеччиною все ще спирався на принцип пролетарського інтернаціоналізму, і більшовицькі вожді всіляко заперечували будь-який його зв’язок із націоналізмом. “Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, – наголошував на VII з’їзді Рад В.М. Молотов, – він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн”²⁵. Примат інтернаціонального над національним у державному будівництві надалі відстоював наприкінці 30-х і Сталін. “Не зміцнення якоїсь національної держави, а зміцнення держави соціалістичної, – зазначав він, – а значить – інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу”²⁶.

З одного боку, до послаблення в радянській ідеології та пропаганді ідей інтернаціоналізму призводило розчарування доктриною “світової революції”, з якою щось не склалося. Натомість зростав інтерес до ідеї великодержавності. Останнє, природно, витікало із поступового перетворення СРСР на велику світову потугу, якою до того була її попередниця Росія. Сам Сталін у близькому оточенні не приховував своїх уподобань. На урочистому обіді у К. Ворошилова 7 липня 1937 р. він виголосив доволі показовий тост на честь російських царів: “Вони грабували і поневолювали народ, – сказав він, – вони вели війни і захоплювали території в інтересах поміщиків. Проте вони зробили одну добру справу – збили величезну державу аж до Камчатки”²⁷. Не випадково з-поміж усіх російських

царів Сталін найбільше захоплювався Петром Першим, порівнював епоху Петра з сучасною російською дійсністю і, мабуть, самого себе – з царем-реформатором²⁸.

Сталінський курс на відродження великої держави об'єктивно призводив до розмивання старої інтернаціоналістської закваски радянського патріотизму новими етатистськими і націоналістичними барвниками²⁹. Сталінське керівництво щораз більше починало усвідомлювати, що ігнорування глибинного співвідношення між поняттями “нація” і “патріотизм” та відсутність в останньому здорового ферменту націоналізму не може не впливати на внутрішню потенцію соціалістичного патріотизму, роблячи його доволі аморфним і абстрактним, а отже – малозрозумілим для широких мас поняттям.

Відтак, крок за кроком, відбувався подальший відхід від ідеологічних засад класичного марксизму. В 1938 р. офіційний теоретичний журнал ВКП(б) “Більшовик” надрукував статтю партійного ідеолога Б. Воліна “Великий російський народ”, в якій уповні у примордіалістському дусі подавалася прадавня історія “безсмертного” російського народу.

Такий підхід до теорії нації кардинальним чином відрізнявся від попереднього, викладеного самим Сталінін (марксистського) твердження про те, що нація є модерним конструктом доби капіталізму³⁰. Отже, одним з основних стовпів концепції “дружби народів” почала виступати примордіальна етнічність, а її іншим стовпом став російський централізм³¹.

Поставши перед складним завданням творення нової інтеграційної ідентичності, більшовицькі ідеологи погодилися з думкою, що саме історії належить провідна роль у конструюванні цієї ідентичності. Відповідно до великоросійської домінанти формувалася і історична схема радянської минувшини.

Слід зазначити, що до 1934 року історія як окремий предмет в радянській середній школі не викладалася, а поширення історичних знань здійснювалося у контексті концепцій червоного академіка М.Н. Покровського, тобто через призму “ганебного минулого”, яке треба засудити і з яким слід порвати. Позитивно оцінювали більшовики у цей період лише історичні події пов'язані з народними повстаннями і революціями. (Л. Троцький навіть вважав, що з усього “історичного сміття” заслуговують на повагу і вивчення лише дати великих революцій: 1793, 1848, 1871, 1905, 1917.) Іс-

торико-філологічні факультети в університетах були закриті ще у 1919 р., а у 1931 році припинилася підготовка істориків у Московському і Ленінградському університетах. З огляду на це, патріотизм трактувався на загал негативно і прирівнювався до націоналізму. “Наука не має жодних підстав проводити різку межу між “несимпатичним націоналізмом” і “симпатичним патріотизмом”³², – зазначав з цього приводу М.Н. Покровський.

Розгром школи Покровського ознаменував собою повернення до радянської школи предмета історії. 16 травня 1934 року РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали постанову “Про викладання громадянської Історії в школах СРСР”, в якій ставилися завдання підготовки підручників з історії стародавнього світу, історії середніх віків, нової історії, історії СРСР та нової історії залежних і колоніальних країн. (11 квітня 1935 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про підготовку курсу історії України”)³³.

У контексті тих ідеологічних і політичних перетворень, що відбувалися в Радянському Союзі у другій половині 30-х років, колишні комуністичні наукові установи, у рамках яких відбувалося дослідження історії, плавно трансформувалися у академічні з наголосом на вивченні національної історії.

У січні 1936 р. в Москві на основі ряду партійних інститутів було створено Інститут історії АН СРСР, а 23 липня 1936 р. у системі Академії наук УРСР на базі Інституту історії ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів) був утворений Інститут історії України. На відміну від свого попередника, в якому лише один сектор займався вивченням історії України, (інші сектори вивчали історію народів СРСР, історію народів Заходу, методологію і бібліографію), новий інститут переключився суцільно на історію України, яка вивчалася у схемах марксистської концепції про суспільно-економічні формації: феодальну, капіталістичну і соціалістичну. Директором інституту було призначено історика партії, начальника політвідділу МТС С.М. Белоусова – росіянина, який не володів українською мовою³⁴.

У другій половині 30-х років вульгарнокласова марксистська модель історії СРСР, вироблена школою академіка М.Н. Покровського, була замінена новою – російськоцентричною. Виданий за редакції професора А.В. Шестакова підручник з історії СРСР було вже написано цілковито у великоросійському дусі збирання Росією народів³⁵. Відтоді дедалі більше не тільки класові, але й ро-

сійські національні герої, міфи і символи почали формувати новий образ радянської держави.

Пов'язана із творенням нової російськоцентричної схеми радянської історії, “дружба народів” поступово модифікувалася у історико-ідеологічну концепцію, сутність якої зводилася до того, що всі неросійські народи приєдналися до Російської імперії добровільно, а всі національно-визвольні рухи, які цьому протидіяли, були реакційними. Включення всіх народів до складу Росії визнавалося прогресивним актом. Виходячи з цього, всі дружні зв'язки між російським і іншими народами широко висвітлювалися, а всі ворожі – затушовувалися і замовчувалися. Водночас велася постійна координація концепцій історії неросійських народів відповідно до російської, внаслідок чого їхня національна історія поступово розвивалася і розчинялася в російській, маючи тенденцію до остаточного зникнення. В ім'я дружби народів, а, по суті, з метою поглиблення інтеграції неросійських народів до нової радянської імперії, творення загальної радянської ідентичності відбувалася перманентна фальсифікація історії, основна ідея якої зводилася, за слушною думкою А. Авторханова до того, щоб “видати радянський тип колоніалізму за ідеальне вирішення національного питання, а радянську великодержавну політику русифікації за політику інтернаціоналізму”³⁶.

Наприкінці 30-х рр. концепція дружби народів офіційно репрезентувала образ багатонаціональної радянської держави і подавалася як невід'ємна складова радянського патріотизму, передусім щодо її обов'язкової компоненти – любові до старшого брата, його культури, мови, історії тощо. Характерно, що від росіян не вимагалася симетрична прихильність і любов до мов і культур нацменів. Якщо навіть росіяни і мешкали в національних республіках, достатньо було того, щоб вони плекали там свою власну культуру.

Усі ці трансформації врешті-решт потягнули за собою не лише реабілітацію російської культури, яка почалася ще з кінця 20-х рр. і до 1937 р. у ній вже було відновлено свій власний пантеон героїв, але й сприяли русифікації неросійських народів. Російська мова стала обов'язковою для вивчення в неросійських республіках, а російська культура почала відігравати домінуючу роль, подекуди навіть стаючи нав'язаною часткою їхньої національної культури. Все це, на думку більшовицьких вождів, мало слугувати консолідації радянської імперії.

Слід зазначити, що елементи російськості проростали в радянському патріотизмі не стільки через прищеплення любові до всього російського (ця тенденція допоки ще стримувалася), скільки через виховання ненависті до зовнішніх ворогів країни. Такими до початку Другої світової війни були офіційно визнані німці і поляки, що й спонукало радянських ідеологів до висвітлення періодів героїчної боротьби з ними в російській історії. Наприкінці 30-х рр. в СРСР навіть з'явився новий жанр кіно – історико-патріотичний, який за підтримки партійних функціонерів швидко набув популярності. Цікаво, що головними героями радянського кіно стали “класово чужі” князі, дворяни, царі і царські генерали, які репрезентували героїчну російську історію. Саме кіно надавало необмеженої можливості для міфотворчості. На відміну від історичних монографій і підручників, яким закони жанру не дозволяли кроїти історію як заманеться, сталінський “кліоматограф” заради формування “необхідної історичної свідомості” міг собі це дозволити і устами історичних героїв висловлював потрібні для влади політичні завдання. Фактично через сталінське кіно преломлялася російська цивілізаційна самосвідомість: “Свята Русь – окаянна нерусь”, а сюжетна лінія кінофільмів визначалася через антагонізм наші – вороги³⁷.

Якщо фільм “Петро I” (1937 – 1939 рр., режисер В. Петров), знятий за однойменним романом О. Толстого, вочевидь проводив паралелі між двома великими перетворювачами епох – російським царем і Сталіним (“Йосипом Петровичем”, як жартували тоді), то фільм “Олександр Невський” (1938 р., режисер С. Ейзенштейн) демонстрував патріотизм через яскравий прояв германофобії. Режисер не приховував політичних інтенцій щодо головної ідеї фільму, назвавши свою статтю про нього “Патріотизм – наша тема”³⁸. Після підписання пакту з німцями цей фільм поклали на певний час у догву шухляду, щоб пізніше з початком війни знову активно задіяти в германофобській пропаганді. В 30-ті рр. також вийшли до прокату такі відомі фільми історико-патріотичного жанру, як “Мінін і Пожарський” (1939 р., режисери В. Пудовкін та М. Доллер; цю стрічку, до речі, купила для пропаганди антипольських настроїв нацистська Німеччина), “Суворов” (1941 р., режисер В. Пудовкін) та деякі інші.

Такі ж тенденції простежувалися і у інших сферах радянського мистецтва. 29 лютого 1939 р. у Большому театрі відбулася прем'є-

ра відродженої російської патріотичної опери Глінки “Життя за царя”, щоправда, під назвою “Іван Сусанін”. Її неприховане антипольське і російське патріотичне спрямування якнайкраще відповідало завданням тогочасної радянської пропаганди³⁹. На сцені театру Київської особливої військової округи в 1939 р. було поставлено “патріотичну антинімецьку” п’єсу М. Гусса і К. Фінна “Ключі Берліна”, яка “відтворює одну з славних сторінок бойового минулого російського народу – здобуття Берліна російськими військами у 1760 р.”⁴⁰.

Образ великої і вільної соціалістичної Батьківщини у 30-х рр. почали формувати і нові герої Країни Рад: стахановці, папанінці, челюскінці, герої-льотчики, в ряду яких помітне місце займав канонізований радянською пропагандою Валерій Чкалов, воїни-герої боїв з “японською воєнщиною”, білополяками і білофінами, румунськими боярами тощо.

Водночас творення моделі радянського патріотизму було щільно пов’язане з творенням культу особи Сталіна. Нерозривною тріадою радянського патріотизму стали любов до Батьківщини, партії і Сталіна. “В серці радянського народу, – зазначали “Вісті ВУЦВК” в своїй передовій “Радянський патріотизм”, – пломеніє негасно благородне почуття патріотизму, почуття любові до своєї Батьківщини, до своєї партії до свого вождя, вчителя і друга – т. Сталіна, високе почуття гордості за своє прекрасне, в боях здобуте, ясне життя радості, сонця і вільної праці”⁴¹.

1939 рік до певної міри виявився знаковим у цьому плані. До 60-річного ювілею “Великого вождя” було підготовлено його офіційну біографію, яка мала відверто сфальсифікований і захвалювальний характер. За умов винищення в СРСР усіх потенційних конкурентів на владу, Сталін уже міг собі це дозволити. Як і в усьому Радянському Союзі, день народження вождя відзначався в Україні широко і помпезно. Крім перейменування на його честь чисельних колгоспів, заводів, пароплавів тощо, подарунком вождеві стало, зокрема, видання п’ятимільйонним накладом у республіці (2,7 млн. російською і 2,3 млн. українською мовами) “Короткого курсу” історії ВКП(б)⁴². Святкування цього ювілею виразно засвідчило тенденцію до зрощування культу вождя з радянським патріотизмом, в якому “відданість і любов до Сталіна” були піднесені до однієї з найбільших чеснот і обов’язків радянської людини. “Глибока любов до того, хто уособлює щастя Країни Рад – до Ста-

ліна, є одним з наймогутніших проявів радянського патріотизму”, – зазначав у 1940 р. провідний орган КП(б)У часопис “Більшовик України”⁴³.

Дещо раніше, у 1938 р., з легкої руки сталінських ідеологів (а зовсім не в окопах Великої Вітчизняної) народилося також нове бойове гасло, що поєднало в єдине ціле поняття радянської Батьківщини та її вождя. Згідно з версією газети “Тихоокеанская звезда,” під час боїв біля озера Хасан лейтенант С. Христолюбов подав бійцям команду: “Вогонь!” і з голосним вигуком “За товариша Сталіна! За Сталінську Конституцію! За Батьківщину! Ура!” – кинувся в бій проти японців. “Гаряча відданість улюбленому вождеві і Батьківщині, – писала газета, – надавала бійцям сили”. Внаслідок вдалого наступу 400 японців втекли від 70 червоноармійців, а сам Христолюбов із 4 кулевими пораненнями і 37 гранатними осколками у тілі довів-таки своїх бійців до перемоги⁴⁴.

До цього бойового кличу армію привчали тривалий час під час військових кампаній на Халхін-Голі, в Польщі, Фінляндії, проте найактивніше це почало експлуатуватися пропагандою вже у другій половині радянсько-німецької війни.

На першій погляд таке поєднання вождя і Батьківщини нагадувало модель австро-угорського наднаціонального етатистського патріотизму, символом і уособленням якого виступав цісар. Так і Сталін у контексті радянського патріотизму перетворювався з суто партійного на загальнонаціонального лідера – “батька усіх народів”. Під час радянсько-німецької війни все більше почала проявлятися глибинна спорідненість гасла “За Батьківщину! За Сталіна!” із тим, що використовувалося в Російській армії: “За Бога, царя і Батьківщину!”, і яке, попри позірну безнаціональність, мало безпосередню етнічну спрямованість.

На загал, творення нової моделі радянського патріотизму було доволі неоднозначно сприйняте комуністами як в самому СРСР, так і серед ортодоксальних прихильників Марксової доктрини за кордоном. Показово, що троцькісти, які пильно стежили за “чистотою вчення”, вже після перших спроб легітимізувати в СРСР слова “патріотизм” та “батьківщина”, відразу “забили у дзвони”, звинувативши сталінську верхівку у “термідорі”, “зраді революції”, “великому відступі” та “легітимізації обивательського патріотизму”⁴⁵. Стала тенденція роздмухування російського патріотизму непокоїла і правовірних комуністів-інтернаціоналістів у самому СРСР. “Соці-

алістичний патріотизм, – писав у січні 1939 р. у своєму схвильованому листі до Й. Сталіна театральний критик В. Блюм, – подекуди і у деяких місцях починає відбивати всі характеристики расового націоналізму... Наш народ не розуміє, що бити ворогів-фашистів ми за жодних обставин не маємо їхньою ж зброєю (расизмом), проте більш потужною – інтернаціональним соціалізмом”⁴⁶.

Натомість у фашистських державах саме напередодні зближення з СРСР схвально спостерігали за змінами радянського ідеологічного курсу. Співробітник Міністерства закордонних справ Німеччини К. Шнурре 26 липня 1939 р. відзначив позитивні, як на його погляд, зрушення, що відбулися в радянському більшовизмі за останні роки. Він вважав, що Комінтерн уже замінено Політбюро, яке дотримується зовсім іншої політики⁴⁷. “Єднання більшовизму з національною історією Росії, що відбивається в уславленні великих російських людей та подвигів (святкування річниці Полтавської битви Петра Першого, битви на Чудському озері Олександра Невського) змінило інтернаціональний характер більшовизму ... особливо з тієї пори, як Сталін відклав на невизначений строк світову революцію”, – зазначав він. А 2 серпня 1939 р. голова зовнішньополітичного відомства Німеччини Й. фон Ріббентроп спитав у запрошеного для бесіди повіреного у справах СРСР Г.А.Астахова: “Чи не здається вам, що національний принцип у вашій країні починає переважати над інтернаціональним? Це питання. Яке найбільше цікавить фюрера...”⁴⁸.

Дійсно, Гітлер цікавився цим питанням і в одній з розмов з італійським дуче висловив думку, що Росія здійснює поворот надзвичайної важливості. “Схоже, – казав він, – що шлях, на який став Сталін, веде до чогось на кшталт слов’яно-московського націоналізму і віддаляється від юдео-інтернаціоналістського більшовизму”. В свою чергу, сам Б. Муссоліні, починаючи з жовтня 1939 р., пояснював італійцям, що більшовизм в Росії помер і поступився місцем слов’янському типу фашизму⁴⁹.

¹ Див.: *Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Cornell University Press. – Ithaca and London. – 2001.

² У цьому контексті не можна не побачити певної її спорідненості з доктриною російських чорносотенців про російську народність як збирачку землі російської та “устроительницу российской державы”, націю

державну, панівну, “первенствующую” див. : *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – М., 2001. – С. 163.

³ *Martin Terry.* The Affirmative Action Empire... – P. 432.

⁴ Правда. – 1936. – 1 февраля.

⁵ Див.: *Авторханов А.* Империя Кремля. – Минск - Москва, 1991; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина... – С. 162–164; *Каннелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російсько імперії // Київська старовина”. – 2001. – №5.

⁶ З початку 40-х з кремлівського олімпу зникають повністю євреї, а поодинокі українці з’являються тут лише після війни – у 2-й пол. 40-х рр. Див.: *Вишневський А.* Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М. – 1998. – С. 351.

⁷ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСП). – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 25. – Арк. 54.

⁸ Там само. – Арк. 55.

⁹ Там само. – Арк. 71.

¹⁰ Щодо проблем дослідження радянської соціальної ідентичності див.: *Fitzpatrik Sheila.* Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia. in Fitzpatrik Sheila. Ed. Stalinism: New Approaches. – London, 2000. – P. 20–46; *ibid. Davies Sarah.* “Us against them”: social identity in Soviet Russia, 1934 – 41. – P. 47–70.

¹¹ *Маркс К. Энгельс Ф.* Собрание сочинений. 2-е издание. – Т. 4. – С. 459.

¹² Відносно цих питань див: *Дзюба Я.С.* Марксизм-ленинизм об обществе и его защите. – М., 1965; Патриотизм и интернационализм советского народа. (Исторический опыт и современная деятельность КПСС). – М., 1975; *Хромов С.С.* Интернационализм и патриотизм: история и современность. – М., 1977. З сучасних російських досліджень див.: *Олейников О.Ю.* Интеллигенция и отечество: Проблемы патриотизма в советском обществе и русском зарубежье в 30-е гг. Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук. – М., 1999.

¹³ *Олейников О.Ю.* Интеллигенция и отечество... – С. 137.

¹⁴ *Маркс К. Энгельс Ф.* Собрание сочинений. 2-е издание. – Т. 4. – С. 435; Т. 19. – С. 22.

¹⁵ *Олейников О.Ю.* Интеллигенция и отечество... – С. 138.

¹⁶ *Маркс К., Энгельс Ф.* Собрание сочинений. – Т. 39. – С. 74.

¹⁷ Там само. – Т. 39. – С. 460.

¹⁸ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 17. – С. 190, Т 37. – С. 213.

¹⁹ *Олейник О.Ю.* Советский патриотизм: проблемы генезиса в партийно-государственной идеологии // Земства и Советы: исторический опыт

и современные проблемы местного самоуправления. – Сб. ст. Иваново, 1995. – 126–136.

²⁰ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 36. – С. 82.

²¹ Там само.

²² Сталин И.В. Вопросы ленинизма. 10-е изд. – М., 1939. – С. 218. Там само. – История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1941. – С.218, 236.

²³ Див.: Сталин И.В. Собрание сочинений. – Т.13. – С.39; див. також: Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – М., 2001. – С. 140–177.

²⁴ Цит. за : Уткин А. Россия над бездной: 1918 – декабрь 1941. – Смоленск, 2000. – С. 119.

²⁵ Молотов В.М. Статьи и речи. – М., 1937. – С. 91.

²⁶ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилом Людвигом. – М., 1938. – С. 3–4.

²⁷ Ватлин А. Смерть Коминтерна // Родина. – 1991. – С. 84.

²⁸ Див.: Уткин А. Россия над бездной... – С. 119.

²⁹ Про ідейні витoki, що призвели до зростання ідеології більшовизму з російським націоналізмом див.: Агурский М. Идеология национал-большевизма. – Париж, 1980.

³⁰ Волин Б. Великий русский народ // Большевик. – 1938. – №9. – С. 38; Сталин И. Марксизм и национальный вопрос (1913). Див.: *Martin Terry. Modernisation or Neo-Traditionalism: Ascribed Nationalities and Primordialism // in Fitzpatrick Sheila. Ed. Stalinism: New Approaches.* – London, 2000. – P. 348. На думку Маргена Т., сталінський примордіалізм витікав із ряду прагматичних чинників. Водночас його слід розглядати також у контексті здійсненої більшовиками модернізації. Однак, оскільки ця модернізація була скоріше теорією їхніх намірів, неотрадиціоналізм був обраний сталінським керівництвом теорією і практикою, як він висловлюється, “непередбачених наслідків”. Див.: *Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Cornell University Press. – Ithaca and London. – 2001. – P. 432.

³¹ Ibid. – P. 451.

³² Покровский М.Н. Русская истори с древних времен. Т.III. – М., 1933. – С. 198.

³³ Хоча впродовж року роботу було завершено, проте лише у 1941 р. підручник побачив світ під назвою: “Історія України: короткий курс” і був визнаний “визначним досягненням української радянської історіографії”. За цей період загинули внаслідок репресій ряд істориків Інституту історії України (серед них і автори книги): В.В. Гуристримба, К.Ф. Гребенкін, Т.Т. Скубицький, Г.Я. Слюсаренко, Є.Д. Сташевський, М.Ф. Трегубенко.

Див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН України. 1936 – 1941. – К., 2001. – С.3–17.

³⁴ Див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН України. 1936 – 1941.; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956). Збірник документів і матеріалів: У двох частинах. Частина I (1936 – 1944 pp.). – К., 1996.

³⁵ Див.: Краткий курс истории СССР. (Под редакцией А.В. Шестакова). – М., 1937.

³⁶ *Авторханов А.* Империя Кремля. – Минск - Москва, 1991. – С. 17; див. про це також: *Tillet Lowell.* The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. The University of North Carolina Press. Chapel Hill, 1969; *Yekelchik Serhy.* Stalinist Patriotitism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian “Heroic past”? 1939 – 1945. // *Kritika.* – Vol. 3. – №1. – 2002. – Pp. 51–80.

³⁷ Див. про це докладніше: *Багдасарян В.* Образ врага в исторических фильмах 1930 – 1940-х гг. // Отечественная история. – 2003. – №6. – С. 35.

³⁸ Див.: *Эйзенштейн С.* Патриотизм – наша тема // Кино. – 1938. – №3-4. – 11 ноября.

³⁹ Див.: *Дейвіс Н.* Європа. Історія. – К., 2000. – С. 1025-1026.

⁴⁰ Вісті ВУЦВК. – 1939. – 1 лютого.

⁴¹ Там само. – 4 квітня.

⁴² ЦДАГОУ. – Ф. 1 – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 17.

⁴³ *Дусавитський Г.* Соціалістичний патріотизм... – С. 49.

⁴⁴ *Весенин Е.Н.* Советский патриотизм. – М., 1938. – С. 61.

⁴⁵ Див. про це: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite and Russocentrism on the Eve of War, 1936 – 1941// *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.* – 48 (2000). – P. 391.

⁴⁶ Див.: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite... – P. 388. (РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 120. – Спр. 348. – Арк. 63–65).

⁴⁷ До речі, розпуск Комінтерну серйозно обговорювався сталінським керівництвом уже в 1940 р., проте його вирішили відкласти, щоб це не виглядало як очевидна поступка німцям. Див.: *Костирченко Г.* Тайная политика Сталина... – С. 194.

⁴⁸ Россия. – 1992. – №25(84). –17–23 июня. Оглашению не подлежит: СССР и Германия. 1939 – 1941. Документы и материалы / сост. Ю. Фельштинский. – М.: Московский рабочий, 1991. – С. 29–31; *Безименский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткою. – М.: Вече, 2000. – С. 271.

⁴⁹ Див.: *Rossi A.* Deux ans d’lliance germano-sovietique. – Paris. – 1949. – P. 90; цит. за: *Вишневский А.* Серп и рубль.. – С. 380.